

MARKAZIY OSIYODA ILK O'RTA ASRLAR DAVRIDA
YER-SUV MUNOSABATLARI

Bibirajab Yuldosheva - BuxDU dotsenti

Feruz Sobirov - BuxDU magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyoda eftaliylar davlati va Turk xoqonligi davrida yer-suv munosabatlari haqida batafsil to'xtalib o'tilgan. Arxeologik topilmalar, tarixiy ma'lumotlar va geografik tahlillardan foydalangan holda, ushbu o'rta asr davlatlari suv resurslarini qanday boshqarganligi va ular bilan o'zaro aloqada bo'lganligi, ularning iqtisodiyoti, jamiyatlari va siyosiy tuzilmalarini shakllantirganligi haqida ma'lumot beradi. Tadqiqot ushbu qadimiy sivilizatsiyalarning gidrologik dinamikasini va ularning mintaqadagi resurslarni boshqarishning zamonaviy tushunchalariga ta'sirini yoritishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: O'rta osiyo, Eftallar davlati, Turk xoqonligi, yer-suv munosabatlari, gidrologiya, arxeologiya, tarixiy geografiya.

Аннотация: В данной статье рассматриваются земельно-водные отношения в Средней Азии во времена эфталитского государства и Тюркского каганата. Используя археологические находки, исторические данные и географический анализ, эти империи предоставляют информацию о том, как они управляли и взаимодействовали с водными ресурсами, формируя свою экономику, общества и политические структуры. Исследование направлено на освещение гидрологической динамики этих древних цивилизаций и их влияния на современные концепции управления ресурсами в регионе.

Ключевые слова: Средняя Азия, государство эфталитов, Тюркский каганат, земельно-водные отношения, гидрология, археология, историческая география.

Annotation: This article explores Land-Water relations in Central Asia during the ephthalite dynasty and the Turkish Khaganate. Using archaeological finds, historical data, and geographic analysis, these empires provide insight into how they managed and interacted with water resources, shaping their economies, societies, and political structures. The study aims to highlight the hydrological dynamics of these ancient civilizations and their impact on modern concepts of Resource Management in the region.

Keywords: Central Asia, ephthalite state, Turkish Khaganate, Earth-Water relations, hydrology, archaeology, historical geography.

KIRISH

Ziroatkor yerlarning kattagina qismi hali ham qishloq jamoalari tasarrufida

bo'lsa-da, ammo mamlakatda feodal munosabatlarining tarkib topishi oqibatida yer maydonlarining ma'lum bir qismi mulkdor tabaqa vakili - «dehqon»lar qo'lida to'plana boshlagan edi. Buning natijasida qishloq jamoasining erkin qo'shchilari ma'lum darajada dehqonlar asoratiga tushib, ularga qaram kadivarlarga aylanishgan edi. Obikor yerlarning bir qismi ibodatxonalar mulki hisoblanar edi. Bunday yerlar «vag'nze» deb yuritilar edi.

Yaylovlarning asosiy qismi esa qabila va urug' jamoalari hamda ularning oqsoqollari - biylar tasarrufida edi. Hozirgi vaqtda Toshkent vohasi va Janubiy Qozog'iston yerlarining bir qismini suv bilan ta'minlab turgan Zog'ariq va Bo'zsuv, Samarqand viloyati janubiy tumanlarining asosiy suv manbai Darg'om kanali V asrda barpo etilgan eng yirik sug'orish tarmoqlaridan hisoblanadi. Bu davrda tog' oldi mintaqalarida joylashgan adir yerlarga suv chiqarib, obod etishda o'q, gupchak, tishli g'ildirakka asoslangan va o'z davri uchun ancha-muncha murakkab suv inshootlari charxpalak, chig'ir va boshqalardan foydalaniladi.

ADABIYOT TAHLILI

Yangidan o'zlashtirilgan yerlarda mulkdor dehqonlarning yirik qo'rg'onlari-yu, hashamatli qasrlari bilan bir qatorda mehnatkash qo'shchilarning ko'pdan-ko'p qishloqlari-yu mayda turar joylari qad ko'taradi. Xuddi shu davrda Chag'oniyon (Surxondaryo), Samarqand, Buxoro, Kesh (Shahrisabz), Naqshab (Qarshi) va Toshkent atroflari to'la o'zlashtirilib, alohida-alohida dehqonchilik vohalari shakllanadi. Keyinchalik bu vohalarda yerdor dehqonlarning siyosiy mavqeyi oshib, ilk o'rta asrlarning mayda hokimiyatlari tashkil topadi.

Aholining ommaviy hashari va mashaqqatli mehnati bilan suv chiqarilib obod qilingan vohalarni tashqi yov bosqinlaridan muhofaza qilish maqsadida ularning tevarak-atrofi bir necha o'n va yuz chaqirimlarga cho'zilgan baland va qalin devorlar bilan o'rab olinadi. Ilk o'rta asrlarning bunday mudofaa inshootlari ko'rinishdan qadimgi Buyuk Xitoy devoriga o'xshar edi.

TADQIQOT USULLARI

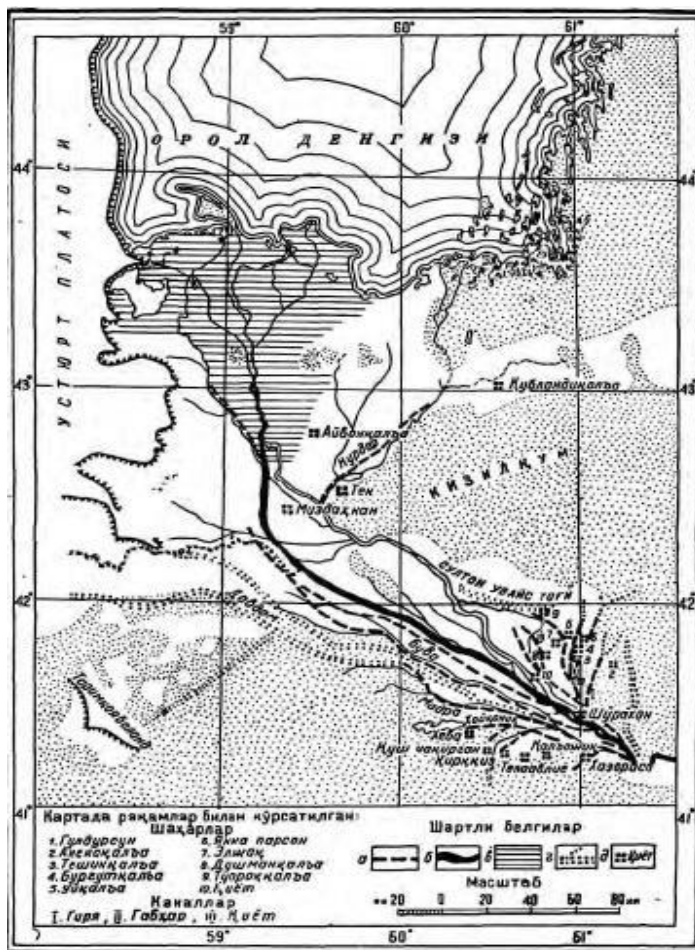
Ushbu tadqiqot arxeologik, tarixiy va geografik usullarni birlashtirgan ko'p tarmoqli yondashuvni qo'llaydi. Suv manbalari infratuzilmasini aniqlash uchun qazish joylaridan olingan arxeologik dalillar tahlil qilinadi, tarixiy matnlar va yozuvlar efitlit va turk hukmdorlarining suv resurslariga nisbatan siyosati va amaliyoti to'g'risida ma'lumot beradi. Geografik tahlil mintaqaning tabiiy gidrologik xususiyatlarini va ularning aholi punktlariga ta'sirini tushunish uchun o'tkaziladi.

NATIJALAR

Turk xoqonligi qo'li ostida birlashgan xalqlar taraqqiyotning turli bosqichlarida bo'lganlar, aholining bir qismi o'troq dehqonchilik bilan, qolgan bir qismi esa ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Sug'diyona, Xorazm va Toharistonda dehqonchilik qiluvchi aholining kattagina qismi patriarxal oila sifatida

yashar edilar. Erkin dehqon bilan bir qatorda kashovarzlar ham bor bo‘lib, ular iqtisodiy jihatdan boy yer egasiga va hatto o‘z mustaqilligini saqlab qolgan dehqonga ham qaram bo‘lganlar. Kashovarzlar jamiyatdagi asosiy kuch hisoblangan. VI-VII asrlarda, qishloq, qo‘rg‘on va shaharlarda mustahkam o‘rnashib olgan, yer egasi bo‘lgan zodagonlarning iqtisodiy va siyosiy quvvati kuchaya boshlaydi. Bu zamindor zodagonlar yozma manbalarda «dehqonlar» deb yuritilgan. Xususan konlarda va yer ishlarida qul mehnatidan ko‘proq foydalanilgan. Bu davrda Xorazmda va ayniqsa, Sug‘dda savdogarlar jamiyatda yetakchi o‘rinni egallagan bo‘lib, savdoda asosiy vositachi hisoblanishgan.

Ko‘chmanchi turk qabilalari VI-VII asrlarda o‘tovlarda yashaganlar va to‘rt g‘ildirakli aravalarda ko‘chib yurganlar. Aholining mehnatkash qismi «budun» yoki «qora budun» deb atalgan. Urug‘-qabilaning yirik vakillari esa «beklar» nomi bilan yuritilgan. Jamoani «xoqon» va zodagonlar kengashi - «qurultoy» boshqargan. Patriarxal oilalarga oila boshliqlari - «kadxudotlar» bosh bo‘lganlar. Kadxudot atamasi sug‘diylarga xos so‘z bo‘lib, o‘troq hayoti kechiruvchi turklar uchun qo‘llanilgan. Ko‘chmanchi hayot kechiruvchi turklar esa «Kadxudot» so‘zi o‘rniga «Arxaun» atamasini ishlatganlar.

1-rasm. Xorazm vohasida milodiy III - VI asrlardagi sun‘iy sug‘orish rivojlanishining xaritasi. *Shartli belgilar: a – suv oqib turgan kanallar; b – Amudaryoning o‘sha davrdagi o‘zani; c – botqoq va toshqinlar; z – shaharlar.*

G'arbiy Turk xoqonligida markazlashgan davlat bo'lmagan. U o'nlab turkiy qabilalardan tashkil topgan uyushma-ittifoq bo'lib, ularning har qaysisini alohida xonlar idora qilganlar. Bu mulklarning o'z podshochalari bor edi. Ularning nomlari har vohada har xil bo'lgan. Jumladan, Buxoroda - buxorxudotlar, Chag'aniyonda - chog'anxudolar, Dabusiyada - dabusshohlar, Vardanzida - vardonxudotar, Toshkentda - tudunlar, Samarqand va Farg'onada - ixshidlar, Osrushonada - afshiniylar, Xorazmda - xorazmshohlar, Toharistonda-malikshohlar, Iloqda - dehqonlar kabi. Dehqonlar bu hukmdorlarni kashovarzarlar va qaram kishilardan bo'lgan kadivarlar, yaxshi ta'lim olgan harbiy qo'shinlar - chokarlar bilan quvvatlab turganlar.

Dunyoning boshqa qit'alaridan farqli o'laroq, O'rta Osiyo hududidagi dehqonchilikning o'ziga xos xususiyati shundaki, bu yerda cheklanmagan mustabid sharqona ko'rinishdagi markazlashgan kuchli hokimiyatga intilish ustuvor ahamiyat kasb etgan. «Tan-Shu» nomli Xitoy yilnomasi bergan ma'lumotlarga qaraganda Zarafshon, Qashqadaryo va Amudaryo bo'yida mustaqil to'qqizta hokimlik bo'lgan: Samarqand, Maymurg', Kesh, Naxshob, (Ishtxon), Kushoniya, Buxoro, Amul va Andxoy shular jumlasidandir. Ularning eng kattasi Samarqand hokimi edi. Kan hokimi mahalliy suloladan bo'lgan. Sug'diyona shohi, Xorazm va Choch hokimlari ma'lum darajada o'z mustaqilliklarini saqlab qolganlar.

Sug'diyona shohligi o'sha davrda Panjikentdan Karmanagacha bo'lgan uncha katta bo'lmagan hududni egallar edi. Ichki boshqaruvda ba'zi erkinliklarini saqlab qolgan bo'lsa-da, xoqonga doimo o'lpon to'lab turgan. Turk xoqonligi hududida yashovchi aholi bug'doy, arpa, sholi, tariq, beda va boshqa mahsulotlarni yetishtirish bilan band bo'lgan. Eftaliylar davriga nisbatan sug'orish tizimi bu davrda birmuncha ko'payadi, Xorazm vohalarida esa aksincha, kamayadi. Aholi uzumchilik va bog'dorchilik bilan shug'ullangan. Paxta, beda, tut daraxti ekishga va uy hayvonlarini boqishga katta e'tibor berilgan.

Tohariston aholisining asosiy qismi o'troq dehqonchilik bilan shug'ullanardi. Asosan, g'alla va dukkakli ekinlar, qisman sholi va paxta ekilardi. Tog'oldi va teklik joylarda esa bahorikorlik va uzumchilik rivoj topgan edi. Arxeologik topilmalar orasida pista, bodom, yong'oq hamda o'rik, shaftoli, uzum va olcha danaklari, shuningdek, qovun va tarvuz urug'lari qayd etilgan. Shunga qaraganda, Toharistonda bog'dorchilik va polizchilik keng rivojlangan. Chorvachilikda mayda va yirik shoxli hayvonlardan tashqari ot, xachir, tuya va eshaklar boqilgan. Ilk o'rta asrlarda Toharistonda bo'lgan sayyohlar uning ikki o'rkachli tuya va pastak otlarining uzoq, masofalarga qatnashda nihoyatda chidamli ekanini maqtab yozganlar.

Arablar O'rta Osiyoni bosib olgach, bu hududdagi hamma shahar va aholi joylarida o'z qo'shinlarini joylashtirdilar. Bu harbiy kuchlar o'z vaqtida mahalliy aholi ustidan nazorat qilib turardi. Arab xalifaligi tasarrufiga o'tgan Movarounnahr hududida ko'pgina yirik yer egalari - dehqonlarning mavqei avvalgi holaticha saqlanib qoldi.

Ular siyosiy jihatdan xalifa va uning noibiga bo'ysunar edilar.

Butun VIII asr davomida arab zodagonlarining dehqonlar bilan til topishuv hollari kuchayadi va aynan mana shu davrda yirik dehqon urug' aymoqlari qo'li ostidagi yer-mulklarning yuqori arab harbiy mulkdoriga o'tishi ro'y beradi. Arab qo'shini tarkibiga mahalliy aholi ichidan ko'plab erkaklar majburan safarbar qilindi. Harbiy harakatlar natijasida aholining bir qismi halok bo'ldi, bir qismi asirga olindi. Barcha shahar va qishloqlarda o'z harbiy garnizonlarini joylashtirgan arablar, shu harbiy kuchlarga tayanib aholidan turli soliqlar undirishar, ularni turli jamoa ishlariga safarbar qilishar edi.

Yirik yer egalari o'rtasidagi ziddiyat va qarama-qarshilik arablarning aralashuviga sabab bo'lar yoki mulkning bir shaxsdan ikkinchisiga o'tishini ta'minlar edi. O'rta asr mualliflari ma'lumotlariga ko'ra, dehqonlar qo'li ostida qishloq jamoalari bo'lib, bu jamoadan yer olgan kishilar xiroj to'laganlar. Dehqonlar mustaqil qo'rg'onlarda hayot kechirib, ularning yaxshi qurollangan harbiy bo'linmalari bo'lgan. Bunday bo'linmalarning askarlari chokarlar deb atalgan. Dehqonlar xalifa noibining mahalliy aholi orasidan bo'lgan vakiliga bo'ysunadilar. Mehnatkash aholi, asosan, kadivarlar, kashovarlar hamda qullar dehqonlarda mavjud bo'lgan yermulklarning ma'lum ulushini ijaraga olib ishlashgan va buning evaziga soliq to'laganlar. Dehqonlar orasida yer-mulk, shaxsiy uy-joy va qo'rg'onlar masalasida nizo va janjallar chiqib qolsa, muammoni xalifa hal qilgan. Har bir huquqiy muammo islom qonun-qoidalariga binoan ko'rib chiqilgan.

VIII asr o'rtalariga kelib Movarounnahr hududida siyosiy boshqaruv arab xalifaligi siyosiy tizimiga moslashtirilgan edi. Viloyatlardagi hokimlar va boshqa hukmdorlarning qo'li ostidagi ma'muriy-idora usuli o'z shaklini saqlab qolgan bo'lishiga qaramay, hokimlarning xalifa noibiga itoat etishlari shart edi. Mahalliy davlat boshliqlarining ko'pchiligi o'z huquqlari va imtiyozlarini saqlab qolish maqsadida islom dinini qabul qilgan edilar. Islom dinini qabul qilmagan zodagonlar o'z mol-mulklaridan mahrum etilar yoki katta miqdordagi tovon to'lar edilar.

Arablar iqtisodiy hayotni o'z qo'llaridan chiqarmaslik maqsadida bosib olingan hududlarda sosoniylar tartibidagi soliq tizimini joriy qildilar. Bular asosan quyidagilar edi:

1. **Qavonin** yoki **muqati'a** - mayda viloyatlar va tumanlardan xazinaga tushib turgan yig'in.

2. **Maqosima** - hosilning ma'lum ulushi miqdorida to'langan. Uning hajmi sug'orishga bog'liq holda belgilangan.

3. **Misoxa** - yer hajmiga qarab miqdori belgilanadigan soliq bo'lib, unda ekin ekilishi yoki ekilmasligiga e'tibor berilmagan.

Bu soliq tizimiga yer solig'i - **xiroj** (hosilning **o'ndan bir yoki o'ndan ikki qismi** miqdorida), chorva, hunarmandchilik, savdo- sotiqdan **zakot** (qirqdan bir miqdorda)

hamda islomni qabul qilmagan shaxslardan olinadigan - *jizya* solig‘i ham qo‘shilgan.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ta‘kidlanishicha, arablarning O‘rta Osiyoni bosib olingan hududlarini boshqarish markazi Marv shahri bo‘lib, bu yerdan turib xalifaning noibi Movarounnahr hamda Xurosonni idora qilgan. Yuqorida ta‘kidlanganidek, VIII asrning o‘rtalari va oxirlariga kelib Movarounnahr va Xuroson hududlarida siyosiy boshqaruv arab xalifaligi siyosiy tizimiga moslashtirib bo‘lingan edi. Bu davrda Movarounnahrda Sug‘d, Shosh, Farg‘ona, Xorazm, Sug‘diyona, Tohariston kabilardagi mahalliy hokimlar zimmasiga aholidan belgilangan soliqlarni yig‘ish, ma‘muriy boshqaruvni amalga oshirish asosida islom dini g‘oyalarini aholi o‘rtasida yoyish asosiy vazifa qilib belgilangan edi. Mahalliy hokimlar faoliyati xalifa tomonidan tayinlanadigan maxsus amirlar tomonidan qattiq nazorat ostiga olingan bo‘lib, bundan tashqari ular xalifaning Xurosonda tayinlagan noiblariga bo‘ysunmog‘i lozim edi.

XULOSA

Topilmalar qadimgi Markaziy osiyoliklar orasida gidrologiyaning murakkab tushunchasini va ularning imperiyalarini qo‘llab-quvvatlashda suvni boshqarishning ahamiyatini ta‘kidlaydi. Bundan tashqari, tadqiqot mintaqaning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy landshaftini shakllantirishda yer va suvning o‘zaro bog‘liqligini ta‘kidlaydi. Suv resurslarini boshqarish urbanizatsiya, savdo va madaniy almashinuvni osonlashtirib, Markaziy Osiyo sivilizatsiyalarining gullab-yashnashiga hissa qo‘shdi.

Eftallar davlati va turk xoqonligi Markaziy Osiyo tarixida yer va suv resurslaridan foydalanish ularning yer-suv munosabatlarini o‘rganib chiqib, ushbu tadqiqot qadimiy gidrologik amaliyotlar va ularning mintaqadagi zamonaviy suv boshqaruviga ta‘siri haqida qimmatli tushunchalarni beradi. Kelajakdagi tadqiqotlar qadimiy suv xo‘jaligi texnikasining atrof-muhitga ta‘sirini va ularning zamonaviy Markaziy Osiyoda barqaror rivojlanish uchun ahamiyatini yanada chuqurroq o‘rganishi mumkin. Bundan tashqari, arxeologlar, tarixchilar va gidrologlar o‘rtasidagi fanlararo hamkorlik o‘tmishda va hozirgi zamonda insoniyat jamiyatlari va suv resurslari o‘rtasidagi murakkab munosabatlar haqidagi tushunchamizni rivojlantirish uchun zarurdir.

ADABIYOTLAR:

1. Abduzohur A. “Turkiy xalqlarning tillari va tarixi” .- T.: “O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati” gazetasi, 8-son, 1993-yil 19-fevral;
2. Ahmedov B.A. O‘zbekiston xalqlari tarixining manbalari.-T.: O‘qituvchi, 1991;
3. Mahmud Koshg‘ariy. “Devonu lug‘otit turk”. – T.: Fan, 1963;
4. Golden P. B. Türk Halkları tarihine Giriş. Çev. O. Karatay. – Ankara: Karam, 2002. – S. 61–65, 88.
5. Nasimxon Rahmon. Turk xoqonligi. – T.: Abulla Qodiriy, 1993;

6. Rahmonov N., B.Matboboyev. O‘zbekistonning ko‘hna turkiy-run yozuvlari. Toshkent, “Fan”, 2006;
7. Yamada M. Hūna and Hephthal // Zinbun 23, 1989. – P. 79-113; Kurbanov A the Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis ..., p. 24.
8. Soatova G. “O‘zbekistonda O‘rxun-Enasoy yofgorliklari tadqiqi” O‘zbek tili va adabiyoti jurnali, 2020-yil, 6-son;
9. Муҳаммаджонов А. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (қадимги даврдан йигирманчи асрнинг бошларигача). - Т., “Фан,” 1972 йил, 374 бетлик.
10. Саидов Б. Ўрта Осиёда ер - сув муносабатлари (қадимги даврдан ҳозирги кунгача). – Т., “Университет,” 2001 йил. (Ўқув услубий қўлланма).